

Debatable questions of legal liability

Дискусійні питання юридичної відповідальності

Oleksandr Kalian, Olena Mysak

Key words:

legal responsibility, positive (perspective) legal liability, negative (retrospective) legal responsibility, offenses relationship.

Ключові слова:

юридична відповідальність, позитивна (перспективна) юридична відповідальність, негативна (ретроспективна) юридична відповідальність, правовідносини, правопорушення.

Позиція пріоритету природних прав людини над іншими суспільними цінностями передбачає послідовне утвердження ідеалів гуманізму, справедливості, формування високої правової відповідальності як держави, так і громадянина, створення умов для надійного захисту та реалізації прав і свобод. Протягом всієї історії розвитку права людство постійно зіштовхувалося з проблемами, які зазвичай вирішувалися шляхом застосування сили¹. На Сході України триває військове протистояння. Збройна агресія Російської Федерації щодо України ставить під загрозу життя і безпеку українських громадян, і це потребує адекватної правової реакції з боку нашої держави та міжнародного співтовариства, адже система світового порядку сьогодні існує в умовах кризи та кардинальної трансформації. Саме право відіграє важливу роль у динамічному процесі світового розвитку та протистояння світовим загрозам. Його дієвість, серед іншого, залежить від ефективності юридичних засобів забезпечення дотримання основних принципів і норм права. Саме таким ефективним інструментом гарантування дотримання прав і свобод людини та громадянина є юридична відповідальність. Водночас проблематика юридичної відповідальності є одним із найактуальніших і найбільш дискусійних питань у загальній теорії права та потребує комплексного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику юридичної відповідальності досліджували представники різних галузей юридичної науки, серед них: С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, А.С. Васильєв, В.А. Василенко, Н.В. Вітрук, О.С. Іоффе, Р.І. Косолапов, О.Є. Лейст, О.Г. Мурашин, І.І. Лукашук, А.А. Письменицький, І.С. Самощенко, О.Ф. Скакун, М.Х. Фарукшин, Р.Л. Хачатуров. Доречним буде наголосити, що, зважаючи на різні підходи цих та інших учених до розв'язання вказаної тематики, це питання залишається важливим напрямом розвитку сучасної доктрини теорії держави і права та потребує подальшого вивчення й узагальнення.

Мета статті полягає у з'ясуванні стану дослідження різних теоретико-правових підходів до сутності та природи юридичної відповідальності, дослідження актуальних загальнотеоретичних проблем і сутності юридичної відповідальності шляхом проведення аналізу концептуальних підходів до розуміння негативного та позитивного аспектів юридичної відповідальності. Для досягнення поставленої мети було поставлене таке завдання: дослідити теоретичні напрацювання щодо категоріального апарату та правової характеристики такого правового феномену, як юридична відповідальність.

Виклад основного матеріалу. Юридична відповідальність є одним з основних інститутів права, без якого неможливе існування жодної правової системи; це категорія права, відсутність якої унеможливило б його вплив на суспільство та державу. Водночас немає жодного питання права, яке було б настільки досліджене, заплутане й актуальне, як поняття юридичної відповідальності. Проблема відповідальності – одне з найбільш складних питань як загальної теорії права, так і галузевих юридичних наук². Натомість термін «відповідальність» застосовують у різних розуміннях, і це певною мірою призводить до песимістичних висновків деяких вчених стосовно можливості вироблення єдиного поняття відповідальності³.

¹ Блажевич Ю.Ю. Деякі аспекти історичного розвитку інституту відповідальності за міжнародні правопорушення. Підприємництво, господарство і право. 2002. № 5. С. 59.

² Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). М.: Городец-издат, 2001. С. 41.

³ Канзафарова И.С. Гражданско-правовая ответственность. Одесса: Астропринт, 1998. С. 6.

Відсутність змістовної характеристики, єдиного підходу до понятійного апарату фактично створює труднощі у правозастосовній практиці й унеможливорює нормальну реалізацію цього правового феномену, створює тенденцію двозначного розуміння. Серед розмаїття наукових поглядів на зміст, сутність, природу та класифікацію юридичної відповідальності розрізняють декілька основних поглядів на цю проблему – сприйняття юридичної відповідальності виключно у ретроспективному (негативному) розумінні, виокремлення перспективного (позитивного) аспекту юридичної відповідальності та об'єднання цих двох понять. Перспективна і ретроспективна відповідальність – добровільна і примусова форми реалізації юридичної відповідальності, що покликані відображати взаємозв'язок диспозиції і санкції правової норми, позитивної юридичної відповідальності та міру державного примусу, оскільки покликані забезпечувати належну, відповідальну поведінку суб'єктів права⁴. Звісно, є й дослідники проблеми, які заперечують можливість визначення сутності юридичної відповідальності через виконання зобов'язань, окреслених нормами права. Намагання звести зміст відповідальності, передбаченої нормами права, до усвідомлення виконання обов'язків тягне за собою нищення межі між соціально девіантною та суспільно корисною поведінкою особи. Відповідальна поведінка не може дорівнювати негативній оцінці поведінки особи, що порушила певні норми чи заборони: лише осуд, виражений через обтяження для особи, яка порушила припис правової норми, може бути кваліфіковано як відповідальність.

Серед науковців, котрі підтримують ретроспективний підхід, існує думка, що законність і правопорядок у суспільстві не може забезпечуватися, не спираючись на право, покарання, відповідальність, обов'язок особи зазнати заходів примусу, покарання за порушення закону⁵. Негативний аспект юридичної відповідальності настає у разі невиконання правових норм і ґрунтується на правових нормах, що встановлюють юридичну відповідальність. Негативна відповідальність – це обов'язок суб'єкта зазнавати втрат за порушення приписів соціальних норм. Тож традиційним є твердження, що юридична відповідальність – це реакція держави на правопорушення, міра державного примусу⁶. Відтак відповідальність полягає в осуді правопорушення (правопорушника) та встановленні для правопорушника певних негативних наслідків.

Юридична відповідальність означає, що суб'єкт, порушивши правову норму, має зазнати певних втрат, зокрема позбавлення волі, втрат майнового характеру. Юридична відповідальність – це обов'язок особи зазнати заходів державного примусу, покарання за порушення закону⁷. Ретроспективна юридична відповідальність – це обов'язок правопорушника зазнати заходів державного примусу, які можуть бути застосовані лише відповідно до правових норм (матеріальних і процесуальних) і означають обмеження прав і свобод. Ретроспективна юридична відповідальність настає лише після скоєння протиправного діяння, ґрунтується на державному примусі, має негативні наслідки та існує як у матеріальній, так і у процесуальній формах.

На думку прихильників негативного аспекту юридичної відповідальності, ні наукові погляди, ні інтереси практики не дають підстави для перегляду юридичної відповідальності не у контексті наслідку правопорушення. Тож ретроспективна юридична відповідальність зводиться до того, що це виключно обов'язок особи зазнати заходів державного впливу (примусу), санкцій за вчинене правопорушення⁸. Р.І. Косолапов і В.С. Марков у цьому контексті зазначають, що «юристи захопилися найбільш ретроспективною з відповідальностей – кримінальною відповідальністю за злочин. І саме цей аспект юридичної відповідальності активно досліджується та розглядається лише тому, що недостатньо розроблена проблема юридичної відповідальності в її позитивному аспекті»⁹.

Зауважимо, що законна репресія – це крайня міра, яка має застосовуватися лише з урахуванням загальнолюдських цінностей. Історія держави та права доводить, що примус і насилля, навіть у законний спосіб, доволі часто застосовувалося і досі застосовується державами, однак не є дієвим способом вирішення гострих соціальних проблем. Відповідно, вплив на особу шляхом погроз, застосування сили не завжди є дієвим. Навпаки, збільшення правопорушень нерідко провокується саме посиленням примусових заходів. Тож пов'язані з юридичною відповідальністю примус і покарання повинні застосовуватися лише у виняткових випадках, зокрема, якщо переконання, стимулювання, суспільний осуд не дали пози-

⁴ Хачатуров Р.Л., Ягутьян Р.Г. Юридическая ответственность. Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. С. 70.

⁵ Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому праву. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 43.

⁶ Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому праву. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 43.

⁷ Скаун О.Ф. Теория держави і права. Харків: Консум, 2006. С. 430.

⁸ Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому праву. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 43.

⁹ Косолапов Р.И., Марков В.С. Свобода и ответственность. Москва: Политиздат, 1969. С. 68.

тивного результату. Суспільство, кожен громадянин має бути впевненим у тому, що його права та свободи надійно захищені від протиправних посягань. Саме правовий захист особи пов'язаний зі встановленням чітких меж поведінки. Виконання правових приписів – це обов'язок як громадянина, так і держави.

Розглядаючи концепцію позитивної юридичної відповідальності, перш за все окреслимо, що її недоліком є ототожнення змісту відповідальності з пасивним дотриманням заборон або ж лише реалізацією позитивних обов'язків. Юридичні обов'язки визначають, встановлюють вид і міру поведінки суб'єктів правовідносин. В обов'язках формулюється мінімум, а не максимум юридичної відповідальності, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів суспільних відносин. Тож відповідальність – це елемент правового статусу суб'єкта, закріплений у правових нормах. Такий підхід до проблематики позитивної юридичної відповідальності підкреслює її правову природу та наповнює її юридичним змістом. Позитивна відповідальність впливає з наявного правового статусу суб'єкта правовідносин. Е.В. Черних відзначає, що встановлення статутної (статусної) відповідальності має місце до факту правомірної або протиправної поведінки, до оцінки відповідальної чи безвідповідальної поведінки суб'єкта. Вона визначена законом і є передумовою юридичної відповідальності в будь-якому загальновизнаному аспекті її реалізації¹⁰.

Ще одним дискусійним і найбільш актуальним питанням сучасної теорії держави і права є проблема правомірності існування позитивної юридичної відповідальності у єдності з негативним аспектом цього правового феномену. Юридичну відповідальність необхідно розглядати як правовідношення між суб'єктами права і системою соціального контролю (в особі її органів) у зв'язку зі здійсненням суб'єктом правової поведінки – правомірної чи неправомірної¹¹. Позитивна юридична відповідальність у юридичній літературі була окреслена як усвідомлення суб'єктом права своїх обов'язків перед державою¹². Відповідальність у позитивному аспекті почала розглядатися як самоконтроль у контексті права. Розвиток громадянського суспільства передбачає не тільки і не стільки дотримання заборон, але й активне застосування та дотримання суб'єктивних прав, активну громадську позицію, самоконтроль.

Натомість не беремося стверджувати, що всі суб'єкти правовідносин дотримуватимуться норм права, виходячи з поваги до закону, тому традиційний підхід до цього поняття певною мірою зберігає свої позиції. Однак не потрібно сприймати юридичну відповідальність лише як наслідок правопорушення, що тягне за собою покарання, або ж лише як обов'язок діяти правомірно, адже право не настільки просте та прямолінійне. Н.В. Вітрук зауважує, що визначення відповідальності суб'єктів права у правовій поведінці і категорії позитивної (перспективної) юридичної відповідальності збагачує категорію юридичної відповідальності, але не відкидає існування її негативного (ретроспективного) аспекту¹³.

Заохочення є засобом, мірою позитивного аспекту реалізації юридичної відповідальності, а їх законодавче закріплення – це нормативне закріплення позитивної юридичної відповідальності. Суб'єкт, до якого застосували таку санкцію, діяв відповідально та виконав припис, що міститься у диспозиції правової норми. На перший погляд, юридична відповідальність, не забезпечена заходами державного примусу чи заохочення, що закріплені у санкції правової норми, втрачає сенс. Хоча суб'єкт правовідносин міг діяти не тільки під впливом заохочень і схвалення, але й у зв'язку з покаранням за невиконання цієї правової норми. Фактично правомірна поведінка є підставою для заходів державного заохочення, але для самої реалізації позитивної юридичної відповідальності достатньо формальної підстави, зокрема правової норми, що набрала юридичної сили.

Позитивна юридична відповідальність, проявляючись через правомірну поведінку, виключає настання негативної відповідальності. Чим вищий рівень позитивної юридичної відповідальності, тим менше підстав для ретроспективної відповідальності, адже набагато важливішою є усвідомлена, відповідальна поведінка кожного суб'єкта щодо виконання зобов'язань і приписів правової норми, ніж притягнення до відповідальності за вже скоєне правопорушення. Перспективна юридична відповідальність ґрунтується на правилах і дозволах, які містяться у правових нормах, принципі «дозволено все, що не заборонено законом», застосування яких призводить до правомірної поведінки суб'єктів права, що і сприяє формуванню правової держави. Однак не потрібно пов'язувати позитивний аспект юридичної відповідальності виключно з заохоченням, заохочувальними санкціями, це безперечно звужуватиме сутність юридичної відповідальності.

¹⁰ Черних Е.В. О нормативном характере юридической ответственности. Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы современного государства и права: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: Изд-во СГАП, 1998. Вып. 1 (10). С. 82–83.

¹¹ Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука, 1982. С. 231.

¹² Смирнов В.Г. Уголовная ответственность и наказание. Правоведение. 1963. № 4. С. 74.

¹³ Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. С. 186.

Прибічники негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності стверджують, що для цілісного розуміння явища юридичної відповідальності неможливо поєднати настільки суперечливі аспекти, сторони, форми, адже одне, на їх думку, виключає інше¹⁴. Однак доктрина загальної теорії права визначає юридичну відповідальність як соціальний феномен¹⁵, і відповідно до нього можна застосувати (як і до будь-яких явищ і процесів навколишнього світу) основоположний принцип діалектики – розглянути всі явища суспільного буття у єдності та боротьбі протилежностей. У кожному явищі є позитивні й негативні сторони, те, що росте, розвивається, і те, що відживає¹⁶. Якщо на перший погляд здається, що в процесі розвитку предметів чи явищ відсутні суперечності, то завдання дослідника полягає в тому, щоб віднайти їх. Лише шляхом розкриття внутрішніх суперечностей можна пізнати предмети, їх сутність, закони їх розвитку.

Висновки. Очевидним є логічний зв'язок між перспективною і ретроспективною відповідальністю, що сприяє збільшенню числа прихильників сприйняття юридичної відповідальності у єдності негативного та позитивного підходу, за якого ці два аспекти тісно пов'язані між собою: чим вищий рівень відповідальності у позитивному сенсі, тим краще дотримуються правові норми і тим рідше застосовується негативна юридична відповідальність. Єдність цілей визначає взаємодію негативних і позитивних значень юридичної відповідальності. На нашу думку, цей підхід є найбільш привабливим, оскільки дає змогу більш повно з'ясувати сутність юридичної відповідальності.

Тож, розглядаючи феномен юридичної відповідальності через парадигму традиційної логіки та діалектики, доходимо висновку, що юридична відповідальність – це цілісне утворення, сутність якої знаходить своє вираження через різні форми реалізації. Юридична відповідальність є не тільки засобом припинення правопорушень, але й має стимулювати правомірні дії суб'єктів права, забезпечувати законність і дотримання норм права.

Анотація

Проаналізовано й узагальнено науково-теоретичні засади та якісно нові підходи до правової природи юридичної відповідальності та форм її реалізації у контексті сучасних наукових поглядів на позитивний (перспективний) і негативний (ретроспективний) аспекти цієї правової категорії. Сформовано комплексний підхід до розуміння юридичної відповідальності, виявлено її сутність і призначення як ефективного інструменту дотримання прав і свобод людини та громадянина.

Summary

Analyzes and summarizes the scientific and theoretical foundations and qualitatively new approaches to the legal nature of legal responsibility and the forms of its implementation in the context of modern scientific views on the positive (prospective) and negative (retrospective) aspects of the legal category. An integrated approach to understanding legal responsibility has been formed, its essence and purpose as an effective tool for observing the rights and freedoms of man and citizen have been revealed.

Використана література:

1. Блажевич Ю.Ю. Деякі аспекти історичного розвитку інституту відповідальності за міжнародні правопорушення. Підприємництво, господарство і право. 2002. № 5. С. 59–62.
2. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность (очерк теории). М.: Городец-издат, 2001. 208 с.

¹⁴ Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому праву. Москва: Юрид. лит., 1971. С. 43.

¹⁵ Скакун О.Ф. Теория державы и права. Харьков: Консум, 2006. С. 430.

¹⁶ Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. К.: Знання, 2008. С. 126.

3. Канзафарова И.С. Гражданско-правовая ответственность. Одесса: Астропринт, 1998. 76 с.
4. Хачатуров Р.Л., Ягудян Р.Г. Юридическая ответственность. Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1995. 200 с.
5. Самощенко И.С., Фарукшин М.Х. Ответственность по советскому праву. Москва: Юрид. лит., 1971. 240 с.
6. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Харків: Консум, 2006. 477с.
7. Косолапов Р.И., Марков В.С. Свобода и ответственность. Москва: Политиздат, 1969. 95 с.
8. Черных Е.В. О нормативном характере юридической ответственности. Вопросы теории государства и права. Актуальные проблемы современного государства и права: Межвуз. сб. науч. тр. Саратов: Изд-во СГАП, 1998. Вып. 1 (10). С. 82–83.
9. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука, 1982. 287 с.
10. Смирнов В.Г. Уголовная ответственность и наказание. Правоведение. 1963. № 4. С. 79.
11. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. 259 с.
12. Касьян В.І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: навч. посіб. К.: Знання, 2008. 347 с.

Oleksandr Kalian,

*Candidate of Law Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Entrepreneurship and Law
of the Poltava State Agrarian Academy*

Olena Mysak,

*Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence
Vinnitsa Social and Economic Institute University "Ukraine"*